

KS. STANISŁAW LONGOSZ

LITERACKI CHARAKTER *THALII* ARIUSZA *

Niewiele się nam zachowało z bogatej spuścizny literackiej Ariusza herezjarchy, który swą błędną nauką wstrząsnął posadami Kościoła IV w. Źródła starochrześcijańskie przekazały nam w całości zaledwie 3 jego listy: do Euzebiusza z Nikomedii¹, do Aleksandra, biskupa Aleksandrii², i do ces. Konstantyna połączony z wyznaniem wiary³ oraz kilkadziesiąt fragmentów z jego głównego dzieła pt. *Thalia* (Θάλεια), czyli Uczta⁴. To ostatnie, napisane po wyklęciu, a przed opuszczeniem Aleksandrii w r. 318, miało być czymś w rodzaju systematycznego, ale popularnego wykładu jego teologii. O ile 3 pierwsze pisma ze względu na pełny tekst nie budziły nigdy jakichś większych wątpliwości, to *Thalia* na skutek swej fragmentaryczności od dawna była osnuta nimbem tajemniczości i nasuwała wiele problemów. Brakowało jej bowiem tego, co jest istotne dla każdego dzieła literackiego — pełnego tekstu. To, co przekazywały

* Praca ta oraz artykuły: L. Małunowiczówny *Słowniki i indeksy wyrazowe do starożytnych pisarzy chrześcijańskich*, ks. A. Santorskiego *Egzegetyczne i filozoficzne założenia katechezy św. Ambrożego*, ks. S. Szmidta *Znaczenie wyrazu fides u Laktancjusza* oraz J. M. Szymusiaka *SJ Zasadnicze kierunki modlitwy chrześcijańskiej w trzech pierwszych wiekach* powstały w ramach prac Międzywydziałowego Zakładu Badań nad Antykiem Chrześcijańskim.

¹ Epiph. *Haer.* 69, 6. PG 42, 209 C; Theod. H. E. 1, 5. PG 82, 913A-916B; H. G. Opitz. *Athanasius Werke*, 3, 1, 1.

² Athan. *De synod.* 16. PG 26, 709; Epiph. *Haer.* 69, 7-8. PG 42, 213A; Opitz, jw. 3, 1, 12-13.

³ Socrat. H. E. 1, 26, 2. PG 67, 149; Sozom. H. E. 2, 27, PG 67, 1012; Opitz, jw. 3, 1, 64.

⁴ Najwięcej fragmentów *Thalii* zawierają dzieła Atanazego: *Oratio contra Arianos* 1, 2-10; *De decretis Nicaen. synod.* 12; *De sentent. Dionys.* 6; *De synodis* 15. Sam tytuł „Uczta” nie był czymś nowym w literaturze starożytnej. W literaturze klasycznej słyszymy o *Uczcie* Platona i *Uczcie* Ksenofonta, w piśmiennictwie chrześcijańskim spotykamy się z *Ucztą* Metodego z Olimpu, która była apologią dziewictwa. Być może Ariusz chciał tym tajemniczym tytułem wzbudzić większą ciekawość czytelników.

źródła, nie było niczym innym, jak konglomeratem różnorodnych zdań, cytatów i fragmentów, rozproszonych w kilku pismach autorów starożytnych. Dopiero przed niespełna 50 laty zebrał je, usystematyzował, opracował krytycznie i opublikował wielki znawca literatury starochrześcijańskiej Gustaw Bardy⁵.

Nadal jednak pozostał otwarty i nie rozstrzygnięty problem literackiego charakteru *Thalii* Ariusza. Uczeni, opierając się zasadniczo na wypowiedziach św. Atanazego odnoszących się do tego dzieła, dochodzili często do różnych, niekiedy zupełnie sprzecznych wniosków. Warto więc się zastanowić, czy i o ile można się opierać na świadectwach Atanazego przy ocenie *Thalii* Ariusza. Przytoczymy je w całości i spróbujemy wyciągnąć z nich odpowiednie wnioski. Oto najważniejsze opinie Atanazego zawarte w jego pismach: „Ariusz wyklęty, zachęcony przez zwolenników Euzebiusza wyłożył swoją herezję na piśmie, nie naśladowując przy tym nikogo rozumnego, ale Epipcjanina Sotadesa pod względem rozwiązań i śmiesznych obyczajów”⁶. „Pisząc *Thalię* naśladował w niej rozwiązań i zniewieściałe obyczaje Sotadesa, a szydząc i skacząc w swoich bezbożnościach przeciw Zbawicielowi, rywalizował jakby z jej [Herodiady] tańcem”⁷. „Ten cudowny Ariusz nie naśladował [w *Thalii*] niczego szlachetnego, ale nie znając się na tym, co przystoi poważnym ludziom, przejął bardzo wiele z innych herezji i pozazdrościł głupich żartów samemu Sotadesowi”⁸. „Oto jaki jest początek *Thalii* Ariusza, która ma charakter paplaniny i babskich śpiewek”⁹. „Oto są fragmenty bajeczek, które się znajdują w śmiesznym piśmie Ariusza”¹⁰. „Cóż oni nam przytaczają z bezbożnej *Thalii*”¹¹. „Takie oto są zdania, które Ariusz wyrzygał w swej śmiesznej i bezbożnej *Thalii*”¹².

Dla pełności dodajmy jeszcze do wypowiedzi Atanazego dwie oceny historyków, Sokratesa i Sozomena, którzy wprawdzie nie zetknęli się bezpośrednio z dziełem Ariusza, ale przejęli panującą o nim wówczas opinię: „Charakter tej książki jest frywolny i rozwiązły, zbliżony do śpiewów lub metrów sotadejskich”¹³. „Nie spotkałem wprawdzie tego dzie-

⁵ La „*Thalie*” d’Arius. „Revue de Philologie de Littérature et d’Histoire Anciennes”. An. 1 (53) 1927 s. 211-233. Ten sam tekst por.: G. Bardy. *Recherches sur Saint Lucien d’Antioche et son école*. Paris 1936 s. 246-278; tenże. *Fragments attribués à Arius*. „Revue d’Histoire Ecclésiastique” T. 26:1930 s. 253-268.

⁶ Athan. *De synod.* 15. PG 26, 705C.

⁷ Tenże. *Contra Arian.* 1, 2. PG 26, 16A.

⁸ Tamże 1, 4, PG 26, 20A.

⁹ Tamże 1, 5. PG 26, 20C.

¹⁰ Tamże 1, 5. PG 26, 24B.

¹¹ Tamże 1, 9. PG 26, 29A.

¹² Athan. *De synod.* 36. PG 26, 757.

¹³ Socrat. H. E. 1, 9. PG 67, 84B.

ła, ale dowiedziałem się, że jego charakter jest rozwiązły, a pod względem frywolności podobny do pieśni Sotadesa”¹⁴.

Oto najważniejsze świadectwa określające literacki charakter *Thalii* Ariusza. Oprócz dwóch ostatnich pochodzą one z ust naocznego świadka, który nie tylko stykał się z tym dziełem bezpośrednio, ale je namiętnie zwalczał. Wiele z nich wypowiedział w ferworze walki i polemiki. Do dzieła herezjarchy odnosi takie wyrażenia, jak:

„τὴν τοῦ Σωτάδου μόνου γελοιολογίαν ἐζήλωσε”

„τὸ γέλοιος σύγγραμμα πλείστον τῶν μυθιδίων, πανέγκλητος Θαλία”

„ἔγραψε Θαλίαν ἐκτεθλυμένους καὶ γελοίοις ἤθεσε κατὰ τὸν Αἰγύπτιον Σωτάδην”

„ζηλώσας οὐδένα τῶν φρονίμων, ἀλλὰ τὸν Αἰγύπτιον Σωτάδην ἐν τῷ ἤθει καὶ τῇ ἐκλύσει τοῦ μέλους”

„κουφολογίας ἤθος ἔχουσα καὶ μέλος θηλικόν”

„γέλοιος καὶ ἀσεβής Θαλία”

Po bliższym przyjrzeniu się im łatwo można zauważyć, że większość tych wyrażen należy do języka inwektywy, stosowanej często w polemice starożytnej. Za ich pośrednictwem autor przypisuje dziełu Ariusza głupotę, brednie, rozwiązłość treści, śmieszność, naiwność, bezbożność, charakter sprośnej i frywolnej pieśni, a wszystko to czyni w tym celu, by je zohydzić, ośmieszyć i zniechęcić odbiorców do czytania. Był to znany sposób dyskredytowania wartości pism przeciwnika, stosowany często w inwektywach.

Musimy bowiem pamiętać, że czas, w którym Atanazy wypowiadał te słowa, był okresem najzacieklejszej polemiki z arianizmem, gdy argumentację rozumową czy biblijną często popierano stekiem wyzwisk, obelg i przekleństw, wyszydzano na wszelki sposób poglądy i zapatrywania strony przeciwnej. Nikt się temu zbyt nie dziwił — takie były metody walki. Tego rodzaju inwektywą posługiwano się obustronnie zarówno w dokumentach urzędowych¹⁵, jak i prywatnych pismach polemicznych¹⁶. Nic więc dziwnego, że w takiej sytuacji wszelkie wypowiedzi Atanazego na temat heretyków czy ich pism nie będą nigdy obiektywne, lecz zabarwione inwektywą. Mówiąc o pismach Ariusza nie zamierza bynajmniej wydawać oceny o ich obiektywnej wartości literackiej, on je chce po prostu ośmieszyć. Nie jest więc słuszne wyprowadzanie wniosków na podstawie tego rodzaju świadectw Atanazego, że *Thalia* Ariusza miała charakter frywolny, rozwiązły i naiwny.

¹⁴ Sozom. H. E. 1, 21. PG 67 921B.

¹⁵ Por.: *Synodalis Epistola Pseudosynodis Sardycensis ad Donatum Carthaginiensem* (348). Mansi 3, 127-136; *Epistola synodis Sardycensis ad Julium Urbis Romae episcopum*. Mansi 3, 40; *Epistola Alexandri episcopi Alexandriae* (325). Mansi 2, 643-657.

¹⁶ Por.: *Eunomii impii apologia*. PG 30, 835-868; *Luciferi Calaritani opuscula*. PL 13, 695-1050 vel CSEL 14.

wierszy — tendencje heksametru. Wykazał to zresztą po dokładnej analizie tych ustępów Paul Maas²⁰. Jest to jednak heksametr bardzo chropawy, z wielką ilością dowolności prozodycznych. Nie wiemy, czy są one wynikiem ówczesnego osłabienia poezji iloczasowej, czy też skutkiem poprawek naniesionych przez Atanazego.

Podsumowując całą analizę, należy stwierdzić, że nie można snuć jakichkolwiek daleko idących wniosków co do literackiego charakteru *Thalii* Ariusza jedynie na podstawie świadectw Atanazego. Są to bowiem oceny zawarte w pismach polemicznych, wypowiedziane częstokroć w ferworze walki i duchu zjadliwej inwektywy. W związku z tym zasadniczym faktem nigdy nie będą one obiektywne. Na ich podstawie nie można więc mówić ani o frywolnym charakterze, ani o sotadejskim metrum dzieła herezjarchy. *Thalia* była niewątpliwie, podobnie jak satyra menippejska, mieszaniną prozy i poezji. Jej partie zdradzają przede wszystkim cechy metrum heksametrycznego.

L'ASPECT LITTÉRAIRE DE LA THALIE D'ARIUS

Résumé

La source principale dont nous disposons pour connaître le contenu et le genre de la *Thalie* d'Arius sont les écrits d'Athanase d'Alexandrie. Ce dernier non seulement cite de nombreux fragments de l'oeuvre d'Arius mais les évalue et les caractérise à sa manière propre. En l'absence de textes on serait assez enclin à faire sien le jugement du polémiste et se former une image de l'oeuvre de l'hérésiarque.

L'auteur choisit donc sept appréciations portées par Athanase, les complétant des jugements émis par Socrate et Sozomène, et les analyse à la lumière de la situation religieuse et sociale de l'époque. Il montre qu'on ne peut se fier à ces jugements, qui ont été émis dans le feu de l'action polémique et renferment bien des éléments qui relèvent de l'invective, manquant ainsi de l'objectivité nécessaire. On ne peut donc, sur cette base, affirmer que la *Thalie* ait présenté les particularités des chansons obscènes de Sotadès, qu'elle ait été un tissu de naïvetés, ni même qu'elle ait utilisé le mètre de Sotadès. Or, bien des chercheurs avaient émis, assez à la légère, ces conclusions.

L'auteur suppose que le nom de Sotadès, trop souvent évoqué ne soit ici qu'un synonyme de naïveté et d'obscénité, qu'Athanase aurait aimé attribuer aux écrits d'Arius. Il semble qu'Arius ne connaissait même pas le mètre de Sotadès et les fragments versifiés de la *Thalie* présentent surtout les propriétés de l'hexamètre.

²⁰ *Die Metrik der „Thaleia“ des Areios*. „Byzantinische Zeitschrift“ Bd. 18:1909 s. 511-515.